

UMUMY DIL BILIMI

(leksiýalar)

IV ýyl, VII ýarymýyllyk

1-nji tema: Dil baradaky taglymat gadymy zamanlarda 2 sagat

Meýilnama:

1. UDB-niň maksady we wezipeleri, derňeýän meseleleri.
2. Gadymy hindi dil bilimi.
3. Gadymy grek-latyn dil bilimi.
4. Hytaýlylaryň gadymy dil taglymaty.

1. Dil bilimi adamzadyň tebigy sesli dilini öwrenýär. Dünýädäki her bir dili öwrenmek hem onuň önünde durýan wezipedir. Umumy dil bilimi – dil baradaky taglymatyň taryhyny, häzirki zaman dil taglymatynyň mazmunyny, dili derňemegiň usullaryny, onuň köpgyranly (uniwersal) hadysadygyny öwrenýär.

Dil baradaky taglymatyň taryhyny gadymy döwürlerden biziň günlerimize çenli beýan etmek, dil mekdepleriniň, meşhur dilçileriň bitiren işlerini içgin seljermek UDB-niň maksady bolup durýar.

Dersiň önünde durýan wezipeler: a) dünýä dillerine mahsus alamatlary, häsiýetleri sinhroniýada we diahroniýada beýan etmek; b) dillerdäki umumylyklary we aýratynlyklary düşündirmek; c) dil taglymatynyň taryhyny gadymy döwürlerden häzirki zamana çenli beýan etmek.

UDB-niň öwrenýän meseleleri: 1. Dil biliminiň öwrenýän obýektini we onuň çäginı kesgitlemek; 2. Diliň gurluşyny we ondaky aragatnaşyklaryň toplumlaryny beýan etmek; 3. Diliň ulanylyşyny (ähmiýetini ýa-da hyzmatlaryny) beýan etmek; 4. Diliň beýleki hadysalar bilen baglaşygyny öwrenmek; 5. Diliň ösüşiniň içki we daşky taryhy şertlerini öwrenmek; 6. Dili belgiler ulgamy hökmünde beýan etmek we onuň beýleki belgiler ulgamlary bilen baglanyşygyny aýan etmek; 7. Dil baradaky ylmy we onuň ulanýan usullaryny seljermek.

2. Gadymy hindi dil bilimi.

Gadymy zamanlarda dil baradaky taglymat adamzat siwilizasiyasynyň üç ojagynda uly ösüşe eýe bolupdyr. Gadymy hindi dil bilimi b.e. ozal 1-nji müňýyllygyň başynda döräpdir. Esasy öwrenilen dil dini tekstleriň dili bolan sanskrit dilidir. Iň meşhur hindi dilçisi Panini (b.e. ozal 5-nji asyrda ýaşap geçen) bolupdyr. Onuň ýazan “Sekiz kitap” (“Hastadhýai”) atly eseri formal grammatika hasap edilýär. Kitapda dile degişli 4000 töweregi kadadyr kanun beýan edilýär.

Hindi dilçileriniň ulanan we kesgitlemeler beren adalgalary: prefiks, suffiks, asyl söz, asyl işlikler, söz topary, atlar we başg ... Görnükli hindi dilçileri: Katýaýana - b.e. ozal 3-nji asyr; Çandra - b.e. 5-nji asyry; Jaynendra – b.e. 7- nji asyry; Patanjaly - b.e. 7-nji asyry; Amaransinhi - b.e. 5-nji asyry we başg.

Esasy işleriniň sanawy:

1. Filologik grammatikalaryň düzülmegi.
2. Diliň ýazuw kadalarynyň beýany edilmegi.
3. Tekst bilen işlemegiň esaslary.

4. Sözleri manyly böleklere bölmek.
5. Goşulmalaryň düýp sözlere goşulma kadalary.
6. Ses gezekleşmeleri.
7. Temalaýyn sözlükleriň düzülmegi.

Hindi dilçileriniň ylmy ýörelgesi Ýewropa dil biliminiň hamyrmaýasy hasaplanypdyr.

3. Gadymy grek-latyn dil bilimi b.e. ozal 7-nji asyrdan döredilip, b.e. 6-nji asyryna çenli pajarlap ösüpdir. Gadymy grekler dili filosofik nukdaýnazardan derňäpdirler. Logikanyň düşüňjelerini ulanyp, dile mahsus aýratynlyklary düşündirjek bolupdyrlar. Grek filosoflary - dilçileri esasan iki meselä üns beripdirler:

- diliň düýp mazmunyny düşündirmek (at bilen onuň aňladýan zadynyň arasyndaky baglanyşyk);
- sowatlylygy ösdürmek (okamagy we ýazmagy öwretmek) maksady bilen ýazuw belgilerini döretmek we kämilleşdirmek.

Ýokarda agzalan döwürden has irräk - b.e. ozal 5-nji asyrdan grek filosoflary Geraklit, Parmenid, Empedokl, Demokrit, Protagor dagy diliň ses, söz ulgamlary, grammatik gurluşy baradaky esasy düşüňjeleri beýan etmegi başarypdyrlar.

Eflatun (Platon - b.e. ozal 5-nji - 4-nji asyrlarda ýaşapdyr) özüniň “Kratil”, “Sofist” ýaly eserlerinde grammatik kategoriýalar, söz we onuň aňladýan manysy, dildäki baglanyşyk meseleleri boýunça derňewleri amal edipdir.

Gadymy grek dil taglymatynyň „atasy“ hasaplanýan Arastundyr (Aristotel - b.e. ozal 4-nji asyrdan ýaşapdyr). Onuň tagallasy bilen dil logikanyň, grammatikanyň we ritorikanyň öwrenýän obýektine öwrülýär. Arastunyň bitiren işleri:

1. Grammatik şekil baradaky taglymaty; 2. Söz toparlary baradaky taglymat; 3. Grammatik kategoriýalar baradaky taglymaty; 4. Logikanyň esasynda grammatikany beýan edýär; 5. Dil taglymaty boýunça adalgalaryň uly toparyna kesgitleme berýär (olaryň köpüsi häzirki döwürde hem ulanylýar); 6. Eflatun „Atlaryň gelip çykyşy“ diýen mesele çözülip bilinmez diýse, Arastun at bilen zadyň (predmetiň) baglansygynyň şertlidigini subut edýär; 7. Diliň düzüminde - element, bogun, baglaýjy kömekçi, at, işlik, agza, düşüm, sözlem ýaly birlikleriň bardygyny tapawutlandyryp görkezýär; 8. Atlary we işlikleri pikir ýöretmäniň subýekti predikaty hökmünde atlandyrýar.

Onuň dil baradaky taglymaty “Kategoriýalar hakynda”, “Düşündirme hakynda,, “Poetika” we “Ritorika” atly işlerinde beýan edilýär.

Grek alymlarynyň ýörelgesini ellinizm döwrüniň filosoflary – dilçileri dowam etdirýärler (b.e. ozal 3-nji - 1-nji asyrlar).

Isgenderiýaly (Aleksandriýaly) dilçiler grek alymlarynyň ideýalaryny çuňňur öwrenýärler. Gadymy Rimde belli şahsyýetler diliň meselelerine seljerýän ylmy traktatlary ýazypdyrlar. Olardan Warron, Siseron, Gay Ýuliý Sezar dagyny aýratyn bellemek gerek. Sezaryň „Analogiýalar hakynda,, (b.e. 54-nji ýyl), Dionisiý Frakiýalynyň „Gammatik sungat“ (b.e. ozal 1-nji - 2-nji asyrlaryň sepgidi) iň meşhur traktatlardyr.

B.e. 4-nji asyrynda Eliýa Donat (Donatus) “Grammatik gollanma” atly okuw kitabyňy ýazýar. Bu kitap soňky münýýlygyň dowamynda latyn dili boýunça esasy we iň meşhur okuw kitaby bolupdyr. Donatyň okuw kitaby „grammatika” sözi bilen manydaş (onuň sinonimi) söz hasaplanypdyr.

476-nji ýylda Rim imperiýasy synsa-da, dil taglymatynyň gadymdan gelýän ýörelgesi dowam etdirilipdir. Munuň şeýledigini diňe ýekeje mysal bilen hem delillendirip bolar: 6-njy asyrdaky gadymy dil taglymatynyň netijelerini özünde jemläň Prissianyň 18 kitapdan ybarat “Grammatik kursy” atly eseri peýda bolyar.

Eýsem, gadymy grek-latyn dil taglymatynyň esasy aýratynlyklary nämeden ybaratdyr?

1. Dil we pikirlenme bilen bir hadysa (logos) hökmünde öwrenilipdir;
2. „Zat (predmet) - „söz“ - „pikir“ atly düşüňjeleriň aragatnaşygy derňelip, diliň nähili hadysadygy düşündirilipdir. (Mysallar, deliller ...);
3. Grammatika diňe ýazuw dili derňemegiň esasynda beýan edilipdir.

Gadymy grek-latyn dil taglymatynyň grammatikany derňemek boýunça ýeten derejesi soňky döwürde Ýewropa we Gündogar ýurtlarynyň birnäçesinde nusga hökmünde ulanylypdyr.

4. Hytaýlylaryň dil baradaky taglymaty.

Hytaý dil bilimi öz gözbaşyny iki mün ýyl mundan ozalky döwürden alyp gaýdýar, özbaşdak ösüş ýoluny bolsa 19-njy asyryň ahyryna çenli saklap dowam etdirilipdir.

Hytaý dil taglymatynyň esasy aýratynlyklary: 1. Hytaý diliniň ýalňyz (inkorporatiw) gurluşynyň bolmagy ony beýan etmekde özboluşly tärleriň ulanylmagyny talap edipdir; 2. Morfemanyň we düýp sözüň sadalygy, olaryň araçägini kesgitlemegiň kynlygy; 3. Hytaý diliniň iýerogliflerden (ideogrammalardan – düşüňjani aňladýan şertli çylşyrymly belgilerden) ybarat bolmagy olary adaty ýat tutmagy talap edipdir. Her iýeroglif özbaşdak morfemany ýa-da sözi aňlatmak bilen bitewi fonetik toplumy emele getirýär (mysallar: adam - , agyz - , halk - , iş - , başlyk - , hojaýyn -); 4. Bu fonetik toplum iki bölümde - fonetika we leksikologiýada çuňňur öwrenilipdir; 5. Iýeroglifleriň manysyny düşündirmek köp mukdarda sözlükleriň düzülmegine sebäp bolupdyr. Ilkinji sözlük b.e. ozal 3-nji 2-nji asyrlarda dilçileriň birnäçe nesliniň tagallasy bilen düzilipdir we ol sözleri düşündirmegiň ýygındysy görnüşinde bolupdyr; 6. Iň meşhur sözlük b.e. başlarynda Suý Şen tarapyndan düzülen „Şo Wen“ (Ýazuwy düşündirmek) atly sözlük bolupdyr. Bu sözlükde iýeroglifleriň takmyndan 10 mün sanysy düşündirilipdir. Ol dünýä dilleriniň taryhynda ilkinji doly sözlükleriň biri hasaplanýar. Sözlükde iýeroglifleriň diňe manysy däl-de, eýsem diliň gurluşy we gelip çykyşy barada giňişleýin maglumatlar berilýär.

2-nji tema: Orta asyrlarda döran dil taglymatlary 2 sagat
Meýilnama:

1. Orta asyrlarda Ýewropa ýurtlarynda dil taglymatynyň ösüş taryhy. “Uniwersal grammatika” nazaryýeti.
2. Arap dil bilimi. Mahmyt Kaşgarly we onuň “Diwany”.

1. Ýewropa ýurtlarynyň ylmynyň we medeniýetinin çäginde kemala gelen dili öwrenmegiň, beýan etmek ýörelgeler toplumyna “Ýewropa dil bilimi däbi” diýilýär. Ýewropa dil bilimi Günbatar Rim imperiýasy synandan soň döreýär. Onuň ösüş taryhy birnäçe döwre bölünýär: 1. b.e. 6-njy – 12-nji asyrlary; 2. 13-nji – 14-nji asyrlar; 3. 15-nji – 16-nji asyrlar ýa-da Täze Galkynyş döwri; 4. 17-nji – 18-nji asyrlar.

Ýewropalylaryň dil bilimi däbi gadymy grek-latyn taglymatlaryny täzedan teswirlemegiň esasynda kemala gelýär. Ol teswirleme üç sany uly çeşmä daýanýar (bu çeşmeler “triwiýa” diýlip hem atlandyrylýar): 1. Latyn dilinde ýazylan grammatikalar; 2. Ritiorika (suhangöýlük) we poetika; 3. Logik taglymatlar.

Birinji döwürde latyn mirasy özleşdirilýär, grammatika bolsa okamak we ýazmak ukyplaryny ösdürýän serişde hökmünde garalypdyr.

Ikinji döwürde Ýewropaly dilçi alymlar Arastunyň eserlerini has çuňňur öwrenmek bilen meşgul bolýarlar. Gadymy dilleriň ylmy grammatikalary döredilýär. Döwrüň belli dilçileri: R.Bekon, Petr Geliýskiý, Petr Ispanskiý (bu dilçiniň ideýalary „Modistler” atly meşhur logik mekdebiň döremegine sebäp bolupdyr).

Uçünji döwür Täze Galkynyş (Renessans) döwürüne gabat gelýär. Milli diller içgin öwrenilýär. Gadymy tekstler halka düşnükli dillere - milli dillere terjime edilýär. Dili öwrenmek, ony kadalarda we düzgünlerde beýan etmek bilen meşgul bolan akademiýalar (Fransiýada, Italiýada, Ispaniýada) döredilýär. Milli dilleriň ilkinji normalaşdyrylan grammatikalary, milli dil bilimi mekdepleri döredilýär.

Dördünji döwürde R.Dekatyň “ylmy rewolýusiýasy” dil taglymatyna logik-rasionalistik esaslaryň goşulmagyna getirdi. Bu döwür uniwersal grammatikalaryň döredilen we giňden ýaýran döwri boldy. Dilleriň garyndaşlygy baradaky işleriň peýda bolmagy deňeşdirme-taryhy dil biliminiň döremegine itergi berýär.

Döwrüň dogmatik (durgun) we sholastik (dini) ylmy taglymatlary dil taglymatynyň ösüşini çäklendirýär. Şu sebäpden hem dilçi alymlar esasan dilleri ýazuw bilen üpjün etmek we sözlükleri düzmek bilen meşgul bolupdyrlar.

Dilleri öwrenmekde logik taglymat kesgitleýji häsiýete eýe bolupdyr. Oňa başgaça filosofik ýa-da ahlumumy grammatika hem diýlýär. Bu taglymatyň özen mazmuny şundan ybarat:

- hemme dilleriň sözleri adamlar üçin meňzeş düşüňjeleri aňladýarlar we olara tabyndyrlar;
- sözlemler meňzeş pikir ýöretmelere garaşlydyrlar;
- netijede, hemme diller bir umumy logik shemanyň (gurluşyň) görnüşleridir (wariýantlarydyr).

Logik taglymatyň esasynda döran umumylyklar (uniwersallyklar) grammatikasy şol döwürde giňden ýaýrap, uly meşhurlyk gazandy. Olardan iň

meşhury “Uniwersal we rasional Por-Royal grammatikasy,, bolupdyr (1660-njy ýyl). Bu grammatikany Por-Royal abbatlygynda (buthanalar toplumynda) ýaşan ruhanlyar Klod Lanslo we Anri Arno dagy ýazypdyr.

2. Arap dil bilimi. Mahmyt Kaşgarly we onuň “Diwany”.

7-nji asyrdan döräp 14-nji asyra çenli dowam eden, bitewi syýasy-medeni sebit hökmünde taryhda yz galdyran Arap halyflygynyň çäginde dili öwrenmek baradaky taglymatlar toplumyna Arap dil bilimi diýilýär.

Gurhanyň dilini öwrenmek, ondaky sözleriň manysyny, tekstininiň mazmunyny düşündirmek, diliniň arassylygyny saklamak arap dil biliminiň döremeginiň we ösmeginiň sebäbi bolupdyr.

Arap dil bilimine dürli halklaryň wekilleri goşant goşupdyrlar. Gadymy (nusgawy - klassik) arap diline bagyşlanan ylmy traktatlardan araplaryň dil baradaky taglymaty kemala gelýär.

Araplaryň dilçilik däbi grammatika, leksika we ritorika (suhangöýlük) baradaky taglymatlardan ybarat bitewi ylma öwrülýär.

Arap dil biliminde baş sany ylmy mekdep uly meşhurlyk gazanypdyr: Basra, Kuf, Bagdat, Andalus we Müsür-Siriýa mekdepleri.

Arap dil biliminde hemme bitirilen işleri bir leksiýanyň bir soragynyň çäginde derňäp beýan etmek mümkin däl. Şu sebäpden, meşhur arap dilçileriniň in meşhur işlerini döwürleýin beýan etmek bilen çäklenmek makul bilindi.

7-nji asyrdan Basraly dilçi Abul-Asuad ad-Duali grammatikany öwrenmegiň çäginde söz üýtgediji manyny aňladýan fonemalara goşmaça belgileriň goýulmagyny teklipe edýär. Şu döwürde Ibn Asym bilen Ýamary meňzeş ýazylýan harplar üçin diakretik belgileri girizýärler.

8-nji asyryň birinji ýarymynda al-Harami bilen ibn al-Alla nusgawy (klassik) arap diliniň normalaryny beýan etmegiň esaslaryny işläp taýarlayýarlar.

9-njy asyryň ikinji ýarymynda arap dili barada bitewi taglymat kemala gelýär. Al-Hali ibn Ahmet harf (çekimsiz bilen gysga çekimliden ybarat sözleýiş bitewiligi) barada taglymaty teklipe edip, ol birligi arap sözünüň in kiçi bölegi hasaplaýar. Bu dilçi özüniň “Aýn Kitap“ atly eserinde sesleri üç tarapdan häsiýetlendirip bolýandygyny subut edýär, ýagny: 1) başlangyç ýagdaýynda, 2) sözdäki orny boýunça, 3) grammatik bitewilikler (konstruksiýalar) dörän halatynda.

Basraly dilçi Sibaweyhi 8-nji asyryň ikinji ýarymynda biziň günlerimize çenli gelip ýeten gadymy arap diliniň in irki grammatikasyny ýazýar (el-Kitap). Bu iş Sibaweyhiniň döwrüne çenli grammatikada gazanylan üstünlikleri özünde ussatlyk bilen jemläp bilipdir.

8-nji asyryň ahyrlarynda Kuf mekdebiniň wekili el-Kisaýy arap diliniň şiweleri hakynda baý maglumaty özüniň “Garamaýak halkyň gepleşiginde duşýan grammatik ýalňyşlar“ atly traktatynda beýan edýär.

10-njy asyryň başlaryna arap dil biliminiň adalgalar toplumu, dil taglymatynyň esaslary we dili derňemegiň usullary özbaşdak ulgamlar hökmünde doly beýan edilip gutarylýar. Indi dilçiler diliň aýry-aýry meseleleri bilen çuňňur meşgullanyp başlaýarlar.

10-njy asyryň birinji ýarymynda Bagdatly dilçi ibn Jinni özüniň “Arap diliniň aýratynlyklary” atly traktatynda grammatikanyň meseleleri bilen bir hatarda sözün we onuň manysynyň, gurluşynyň baglanşyklary barada içgin söz açýar. Ibn Faris arap diliniň sözleriniň mukdary, sözleriň ulanylyşy boýunça toparlara bölünişi, alynma sözler, dil birlikleriniň aňladýan we aňladylýan taraplary, asyl we göçme manylar barada özüniň “Leksik normalar,,, “Araplaryň öz dili baradaky rowaýatlary,,, “Leksik barada gysgajyk kyssa (oçerk),, ýaly işlerinde örän gyzykly gürriň edýär.

11-nji asyrda arap dilçileri many öwüşginlere baý, kadalar doly berjaý edilýän sözleýişiň iki tarapyny ösdürýärler. Olaryň birinjisi – dil serişdelerini dürs ulanmak (al-fasaha), ikinjisi - sözleýiş birliklerini kämil derejä ýetirmek (al-balaga). Birinji tarapda grammatika we leksika baradaky ylymlar öwrenilse, ikinji tarapda many baradaky ylym (ilm-al-m’áyni), troplary (çeper sözleýişiň serişdelerini) derňeýän ylym (ilm-al-b’áyan), şahyrana sözleýişi derňeýän ylym (ilm-al-b’abi) öwrenilipdir. Al-Jürjany many-mazmun baradaky ylmy esaslandyrypdyr.

11-13-nji asyrlarda grammatikany we leksikany kämil beýan etmek işi dowam etdirilýär. Bu babatda az-Zamahşariniň “al-Muwassal,, we az-Salabynyň “Arap diliniň leksikasy we ondaky syrly manylar” atly traktatlaryny bellemek gerek.

Takmynynan şu döwürde Andalus mekdebiniň wekilleri Muhammet ibn Maligiň „Müň nyşan“ atly goşgy bilen ýazylan traktaty, Ibn Sidin (Seýdiň) „al-Muhassas“ atly tematik sözlügi peýda bolýar.

Bagdadyň mongollar tarapyndan eýelenmegi bilen Müsüriň we Siriýanyň dil mekdepleri arap dil biliminiň merkezine öwrülýär (13-nji, 14-nji, 15-nji asyrlar). Alymlar esasan ön ýazylan traktatlary teswürlemek we olary öz döwrüniň düşnikli diline terjime etmek bilen meşgullanypdyrlar. Arap dil bilimi diliň hemme pudaklary boýunça özbaşdak taglymatlary döredip bilen ylmy ugur bolandygyny aýratyn bellemek gerek.

Bu döwürde ýene bir beýik dilçi alymyň bitiren işleri barada aýratyn durup geçmek zerur. Ol - Mahmyt Kaşgarlydyr. Mahmyt ibn al-Hüseýin ibn Muhammet takmynan 1029-038-nji ýyllar aralygynda Kaşgarda dogulýar, şu sebäpden Kaşgarly lakamy bilen бүтін дүнйә belli bolýar. Ol дүнйә dil bilimine mynasyp goşant goşan ilkinji türkmen dilçisidir. „Diwanu lugat at-türk,, (Türki dilleriň sözlügi) atly eseri bilen dil biliminiň taryhynda oçmejek yz galdyrdy.

Sözlügiň düzülen ýeri şol döwrüň musulman medeniýetiniň, ylmynyň merkezi bolan Bagdat şäheri hasaplanýar, ýöne munuň şeýledigini tassyklaýan maglumaty düzüjiniň özi sözlüginde bir gezek hem agzamaýar. Kaşgarly sözlüginü düzmäge 1072-nji ýylyň 25-nji ýanwaynda başlap, işi dört gezek gözden geçirip (redaktirläp), 1083-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda tamamlýar.

Sözlügiň biziň günlerimize gelip ýeten ýeke-täk nusgasy Stambulyň Milli kitaphanasynda saklanýan 1266-nji ýylyň 1-nji awgusty senesi goýlan göçürme nusgadyr.

Sözlük sözleri iki sany söz toparyna - atlara we işliklere - bölmegiň esasynda düzülendir. Sözlük öz düzüminde şu aşakdaky maglumatlary jemläň ýeke-täk çeşmedir: 1. Sözleriň haýsy türki halklara, taýpalara degişlidiginiň görkezilmegi; 2. Türki taýpalaryň ýerleşşi baradaky maglumatlar; 3. Türki dilleriň toparlary; 4.

Türki dilleriň taryhy fonetikasy we grammatikasy baradaky maglumatlar; 5. Türki halklaryň taryhy, geografiýasy, şygryýeti we halk döredijiligi baradaky maglumatlar; 6. Türki alym tarapyndan düzülen dünýäniň iň gadymy kartasy.

M.Kaşgarlynyň „Diwanynda” onuň dil baradaky pikirleridir garaýyşlary beýan edilýär. Onuň dil baradaky garaýyşlaryny şu tertipde teswirlemek alymyň özboluşly dil taglymaty düzmegi başarandygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär: 1. Dil adamlar üçin möhüm aragatnaşyk serişdesi bolup durýar; 2. Yslam dini ornaşdyrylan ýurtlarda türki dilli halklaryň (aýratynda, türkmenleriň) täsiriniň artýandygyny nazara alyp, bu halklaryň dillerini öwrenmegiň zerurdygy nygtalýar; 3. Dil onda gepleýän halkyň durmuşyny, dünýä garaýşyny aňladyp berýär; 4. Dilleriň deňhukuklydygynyň ykrar edilmegi (arap dilçileri arap dilini beýleki dillerden artykmaç dil hasaplapdyrlar); 5. Türki dilleriň möhüm alamaty bolan agglýutinasiýany arap dilindäki icki fleksiýadan çürt-kesik tapawutlandyrypdyr; 6. Dilleriň özara gatnasyklary, olaryň biri-birine ýetirýän täsiri barada derwaýys pikirler öňe sürülýär; 7. Alynma sözler dine şol dilde gepleýän halkyň düşüňjeler dünýäsinde degişli söz tapylmadyk halatynda alynsa peýdaly bolýandygyny delillendirýär; 8. Türki dilleri iki usulyň esasynda toparlara bölýär: a) başga dilleriň ýetiren täsirine görä - arassa we garyşan diller (arassalaryň hatarynda ol öňi bilen oguz-türkmen dilini agzaýar), b) ses we morfologik aýratynlyklary boýunça toparlar – Günbatar türki we Gündogar türki diller; 9. Sesler we harplar örän dürs tapawutlandyrylýar; 10. Türki dillerdäki örän köp sanly fonetik we morfologik hadysalary çuňňur derňeýär we düşündirýär.

Döredilnden bári ýüzýyllyklar geçen hem bolsa, Mahmyt Kaşgarlynyň „Diwany“ dil taglymaty üçin öz ähmiýetini ýitirmän gelýär. Onuň gozgan, içgin işlän meseleleriniň köpüsi biziň günlerimizde-de derwaýys bolmagynda galyar.

3-nji tema. XIX asyryň birinji ýarymynda döran dil taglymatlary 2 sagat
Meýilnamasy:

1. Deňeşdirme-taryhy dil bilimi.
2. W. fon Gumboldtyň dil taglymaty.
3. A.Şläýheriň dil taglymaty.

XIX-nji asyryň birinji çäryeginde dil bilimi häzirki zaman keşbinde düşünilişi ýaly ylym hökmünde esaslandyryldy. Munuň şeýledigini alymlaryň köpüsi ykrar edýär. Dil baradaky özbaşdak ylmyň döremegine deňeşdirme-taryhy usulyň teklipe edilmegi itergi berdi. Bu usulyň mazmuny: Gelip çykyşy boýunça garyndaş dilleriň taryhy ösüş ýoluny, olaryň gurluşynda bolup geçen özgermeleri yzygiderli beýan etmek arkaly düşündirmek. Bu usul dil biliminde adybir ugruň ýa-da taglymatyň döremegine getirdi.

Diliň grammatikasy, hususan-da onuň fonetikasy, sözleriň manylarynyň gelip çykýsy (etimologiýasy) – deňeşdirme-taryhy usul we taglymat tarapyndan derňellen meselelerdir.

Deňeşdirme-taryhy taglymat dil bilimindäki beýleki ugurlardyr taglymatlara garşy goýlýan halatlaryna hem duş gelinýär. Şeýle garaýyş bilen ylalaşyp bolmaz, sebäbi bu taglymat tersine ol taglymatlar bilen aýrylmaz baglansykda bolýar.

D.-t. usulyň we taglymatyň döremegine şol döwre çenli işläp dilleriň köpüsi mynasyp goşant goşdular. D.-t. usulyň we taglymatyň döremeginiň sebäpleri: 1. Deňeşdirme usulyň esasynda köp sanly derňewleriň geçirilmegi; 2. Hindi-ýewropa dilleriniň garyndaşlygyny subut edýän çaklamalaryň peýda bolmagy; 3. Birnäçe diliň (nemes, iňlis, fransuz we başg.) taryhy ösüş ýolunyň beýan edilmegi.

D.-t. taglymatyň esaslary asyryň 10-njy ýyllarynda hindi-ýewropa dilleriniň derňelmegi bilen beýan edildi.

D.-t. usuly we taglymaty esaslandyryjylar:

Frans Bopp (1791-1867) - nemes dilçisi, taglymatyň esaslaryny “Grek, latyn, pars we german dilleriniň ýönkeme ulgamlary bilen deňeşdirilen sanskrit diliniň ýönkeme ulgamy” (1816-njy ýylda neşir edilýär) atly işinde beýan edýär. *Rasmus Kristian Rask* (1787-1832) - daniýaly dilçi, taglymatyň esaslaryny “Gadymy demirgazyk dili boýunça derňewler” (1818-nji ýylda neşir edilýär) atly işinde beýan edýär. *Yakob Grimm* (1785-1863) - nemes dilçisi, belli folklorçy, taglymatyň esaslaryny dört tomluk “Nemes grammatikasy” (1819-njy – 1837-nji ýyllarda neşir edilýär) atly işinde beýan edýär. *Wilhelm fon Gumboldt* (1767-1835) – nemes alymy, dil biliminiň taryhynda iň beýik dilçileriň biri hasaplanýar, taglymatyň esaslaryny “Dilleriň dürli ösüş döwürlerine görä deňeşdirilip derňelmegi” (1820-nji ýylda neşir edilýär) atly işinde beýan edýär.

Deňeşdirme-taryhy taglymatyň binýadyny kemala getirmäge bu alymlaryň goşan goşandyny gysgaça şeýleräk teswirlese bolar: Gumboldt deňeşdirme taglymatynyň düýp mazmunyny beýan edýär, Bopp ilkinji deňeşdirme grammatikasyny döredýär, Rask dilleriň garyndaşlygynyň dürli derejelerini we deňeşdirmäniň usulýetini işläp taýýarlaýar, Grimm bolsa dilleriň garyndaşlygyny yzarlamak kadasyny (shemasyny) german dilleriniň mysalynda subut edýär (ol

shemada üç döwür: gadymy zaman – orta asyrlar - häzirki zaman - tapawutlandyrylýar).

D.-t. dil biliminiň ähmiýeti: 1. Taryhy grammatikalaryň iňňän köp mukdarynyň döredilmegi, olarda dilleriň ses we morfema düzüminiň giňişleýin beýan edilmegi; 2. Dünýä dilleriniň kowumdaşlygyny öwrenmegiň esaslarynyň döredilmegi; 3. Dilleriň gelip çykyşyny anyklamaga giňden ýol açylmagy; 4. Birnäçe fonetik kanunlary, mysal üçin, ses üýtgemeler kanunynyň hemme görnüşlerini, - beýan etmäge mümkinçilik döredi; 5. Dünýä dilleriniň garyndaşlygy boýunça – dil maşgalalaryny, gurluşy boýunça – dil toparlaryny tapawutlandyrmaga mümkinçilik berdi.

Deňeşdirme-taryhy dil biliminiň usullarydyr tärleriniň ulanyp, dilleri derňemek biziň günlerimizde hem öz ähmiýetini saklap galýar. Bu taglymatyň esasynda türki dilleriň garyndaşlygyny delillendirýän derňewleriň geçirilmegi has hem derwaýys bolmagynda galýar.

Wilhelm fon Humboldt (1676–1835) – umumy dil bilimini we dil baradaky filosofiýany esaslandyryjy. Onuň dil taglymaty dili dünýägaraýyş, pikirlenme, medeniýet we milli ruh bilen baglanyşdyran tadlymatdyr.

Bu beýik dilçiniň taglymaty XVII–XVIII asyrlaryň logik, mehanistik taglymatlaryny doly puja çykardy. Humboldtyň taglymatynyň gysgaça mazmuny:

1. Dil – adam ruhunyň janly işidir, halkyň bitewi energiýasydyr, ol adamy adam edýän güýçdir, hereketsiz ýatan zat (ergon) däl, ol işdir (energeýa). Dil jansyz önüm hem (erzeugtes) däl, ol dörediji işdir (prosesdir) (erzeugung); 2. Diliň döremek prosesi ses bilen düşünjäniň sintetik bitewlige öwürmegidir. Bu proses sesi pikiriň janly alamatyna (belgisine) öwürýändir; 3. Diliň şekili – aýry-aýry dil elementleriniň ruhy bitewilige birikmegidir. Her diliň şekili onda gepleýänleriň ruhy dünýäsi bilen baglanyşyklydyr, ýöne “dil şekili” atly düşünje dilleriň hemmesi üçin esasy alamatlary boýunça umumydyr. Diliň içki şekili (manysy) we daşky şekili (seslerdir grammatik görkezijileri) bardyr; 4. Diliň ähmiýeti şular bilen kesgitlenýä: a) daş-töwerekdäki dünýäni pikire öwürmeli; b) adamlar üçin aragatnaşyk serişdesi bolmaly, olaryň pikirlerini we duýgularyny aňlatmaly; c) adamlaryň pikirlerine, duýgularyna we dünýägaraýyşyna täsir edip durýan höweslendiriji (stimulýator) bolmaly; d) bularyň hemmesi jemlenip, diliň esasy ähmiýeti kesgitlenýär: dil – pikiri döredýän serişdedir, dürli diller bolsa, – milletleriň özboluşly dünýägaraýyşyny ýüze çykarýan serişdelerdir; 5. Dil daş-töwerekdäki dünýäni gös-göni aňladýan däl, ol ony özüçe teswirleýändir. Söz predmetiň ýa-da hadysanyň doly şekilini döredip berýändir, adam bolsa, predmetler we hadysalar bilen diliň habar berşine görä iş salyşyandyr; 6. Dil mydama “dartgynlykda, hereketde” ýaşaýan “janly” bitewiligidir. Ol hereketde bolsa-da, özüniň durnuklylygyny saklaýandyr; 7. Diliniň ösüşini kepillendirýän antonimiýalar (Humboldtyň meşhur gapma-garşylyklary): işi aňlatmak – predmeti aňlatmak; hususy alamatlarynyň ýüze çykmagy – jemagatlaýyn (kollektiv) alamatlaryň ýüze çykmagy; dil serişdelerini ulanmakda erkinlik – hökmanlylyk şertleriniň bolmagy; sözleýiş - dil; dil – pikirlenme; durnuklylyk - üýtgäp durmak; logik (tertipli) alamatlar - tertipsiz alamatlar we ş.m.

Wilhelm fon Humboldtyn iň meşhur işleri:

Awguhst Şläýher (Şleyher) (1821-1868) – dil biliminde naturalistik taglymaty esaslandyryjy. XIX asyryň birinji ýarymynda beýik inlis alymy Çarlz Darwiniň ewolýusion taglymatynyň döredilmegi, umuman tebigaty öwreniş ylymlarynda gazanylan üstünlikler dil baradaky taglymata hem öz täsirini ýetirdi. Deňeşdirme-taryhy dil biliminiň çäginde dili we sözleýişi tebigaty öwreniş ylymlarynyň usullary bilen derňäp düşündirmeli diýen pikir öňe sürüldi we ol dilçiler tarapyndan goldaw tapdy. Dili tebigy hadysa hökmünde düşündirýändigini üçin ugur “naturalistik taglymat” adyny aldy.

Taglymatyň gysgaça mazmuny:

1. Dil tebigy hadysadyr. Ol maddy görnüşdedir (ses - belgi). Sesleri we belgileri eşidip hem-de görüp bolýar. Diliň hakykat ýüzünde bardygy we onuň ösüşi onda gepleýänlere garaşly däl. Diliň ösüşi magdanyň, ösümligiň, haýwanyň ösüşi ýaly hadysadyr; 2. Taglymatyň tarapdarlary filologiýa ylmyny dil bilimine gapmagaşy goýýarlar. Olaryň birinjisi manylaryň, mazmunlaryň ähmiýetini kesgitleýän bolsa, ikinjisi - diňe diliň fonetik we morfologik gurluşyny öwrenip, onuň ösüşiniň kanunlaryny ýüze çykarýandyr. Dil bilimi tebigy ylymlara degişlidir; 3. Dile bolan ukyp diňe adama berlidir, haýwanlara şeýle ukyp mahsus däl; 4. Diliň maddy esaslary – beýni, gepleşik we duýgy agzalary, sebäbi bular tebigatyň dil tarapyndan “ adamlaşdyrylmagyna ” mümkinçilik berýärler; 5. Gadymy döwürlerde asyl diliň kemala gelişi, onuň şiwelere şahalanyp bölünüşini, soňra yene-de bitewi milli dilleriň kemala gelmegi Şläýheriň “kowumdaşlyk daragty” atly taglymatynda ynandyryjylykly görkezilýär; 6. Diliň tebigy hadysa hasaplanmagy onuň ösüşini jemgyýetden aýyrýar; 7. Hindi-ýewropa dilleri gurluş derejesi boýunça iň ösen dillerdir.

Taglymatyň nazary esaslarynyň köpüsi tankyda sezewar boldy ýa-da doly inkär edildi. Muňa garamazdan, Şläýheriň taglymatynyň ähmiýetli taraplary hem bardyr: a) dil biliminiň taryhynda başlangyç (asylky) dili öwrenmegiň usulyny we ulgamyny kesgitlep, ylma ymykly ornaşdyrdy; b) dilleriň gurluşy we garyndaşlygy boýunça toparlara bölünip öwrenilmegini umumy dil taglymaty üçin adaty däbe öwürdi; c) dil tebigatyň “adamlaşdyrylmagydyr” diýen ady alan ideýasy dil bilen pikirlenmäniň baglanyşygyny öwrenýän ylymda (psiholingwistikada) nazary taýdan binýatlyk düýp esas hasplanýar.

4-nji tema. XIX asyryň ikinji ýarymynda döran dil taglymatlary 2 sagat
Meýilnamasy:

1. Logik-grammatik taglymat.
2. Psihologik taglymat.
3. Ýaş grammatikler.

Logik taglymatyň gadymylygy, onuň ýörelgeleri barada geçen leksiýalarymyzyň birinde gürrüň edipdik. XIX asyrda käbir dilçiler bu taglymatyň gapma-garşylyklaryny aradan aýyrmaga synanyşyk etdiler.

K.S.Aksakow bu taglymatyň esaslaryny delillendirmek maksady bilen grammatikany 3 bölege bölýär: a) atlar - zatlaryň, ýaşaýşyň üýtgeşsiz ýagdaýynyň aňlanylmagydyr; b) işlikler - hereketiň, ýaşaýşyň dowamlylykda aňlanylmagydyr; c) sözleýiş (ýa-da sintaksis) - ýaşaýş dünýäsiniň tutuşlygyna aňlanylmagydyr.

I.Dawydow logik düşüňjeleriň ýa-da pikirleriň öz aňladyjylary bilen özara gatnaşyklaryny derňeýär.

Logika bilen grammatikanyň düşüňjeleriniň doly gabat gelmeýändigine taglymatyň tarapdarlarynyň köpüsi hem düşüňýär. Muňa garamazdan, F.I.Buslaýew baglaýjyny sözlemiň hökmäni komponenti hökmünde derňemekden ýüz dönderýär. Ol sintaktik derňewiň birlikleri hökmünde aýyklaýjy agzalar bolan doldurgyjy we ahwalaty teklip edýär.

K.I.Bekkeriň “Diliň organizmi” atly işiniň güýçli tankyt edilmegi logik taglymatyň esaslarynyň gowşakdygyny görkezdi. Munuň netijesinde, taglymatyň tarapdarlary diliň we logikanyň kategoriýalaryny takyk aýyl-saýyl etmäge mejbur boldular. Grammatikanyň formal derňewi güýçlendi we morfologiýanyň öwrenilmegi ýaýbaňlandy.

Logik taglymatyň uly üstünligi hökmünde manynyň logik nukdaýnazardan derňelmegini, ýagny onuň aňladýan we aňladylýan komponentlere bölünmegini agzamak bolar. Soňky döwürde bu ideýa strukturalizm ugry tarapyndan ösdürildi.

XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başlarynda tebigy dilleriň logik derňewi has-de giň gerim aldy. Filosofiýanyň analitik derňewi mekdebiniň wekilleri (B.Rassel, L.Witgenşteýn, R.Karnap) diliň gurluşyny şertli simwolik ýazga geçirip, birnäçe täze adalgalary dil taglymatyna goşdular. Mysal üçin, propozisiýa, signifikat, denotat (referent). Kontekstleriň görnüşlerini tapawutlandyrmagy teklip eden hem şu ugruň wekilidir (U.O.Klaýn). Sözleýişi pragmatik nukdaýnazardan öwrenýän ugur logik taglymatyň dowamatydyr. XX asyryň dowamynda logik taglymat dili derňemegiň dürli täze ýörelgelerinde dowam etdirildi.

Psihologik ugur (taglymat) dil diýip adamyň ýa-da şahsyň üznüksiz iş prosesi hökmünde ýarany bolan hadysa düşünişidir. Bu birnäçe taglymatlardyr mekdepleri, meşhur dilçileri öz ulgamynda jemläň ugurdyr. XIX asyryň ortalarynda deňeşdirme-taryhy dil biliminiň jümmüşinde döreýär. Psihologik taglymata Gumboldtyň dil baradaky filosofiýasy düýpli täsir edýär.

Taglymaty we ugry esaslandyryjylar: nemes dilçisi Heyman Steýntal (1823-1899) we meşhur rus-ukrain dilçisi Aleksandr Afanasýewiç Potebnýadyr (1835-1891).

Psihologik taglymat dili derňemekde logik usullary we tärleri doly inkär edýär. Taglymatyň gysgaça mazmuny:

1. Dili derňemekde psihologiýany usulyýet esas hökmünde ulanmaly; 2. Dili jemgyýetiň gündelik durmuşynda ulanylyşyna we ondaky ähmiýetine görä öwrenmeli; 3. Dil taryhy hadysadyr. Ol mydama ösüş ýagdaýyndaky hadysadyr; 4. Dil pikirlenmedir. Ol hem öz gezeginde diliň içki şekiline daýanyýandyr. «Dil» beýnide suratlandyrylýan zatlaryň daş-töwerege beýan edilmegidir (Potebnýa) ýa-da göz önüne getirilýän zatlaryň beýanydyr (Steýntal); 5. Janly sözleýiş öwrenilmelidir, sebäbi sözleýiş aktlarynda diliň taryhy geçmişindäki many-mazmunlar gaýtalanyp ulanylýandyr.

Bu taglymatyň esasy kemçiligi dili derňemekde psihologiýa has ýokary ähmiýet berendiginden, diňe şahsyýetiň dilini derňemek bilen çäklenmeginden, psihologiýanyň düşüňjeleriniň grammatikanyň düşüňjeleri bilen meňzeş hasap edilmeginden ybaratdyr.

Bu taglymat soňky döwürlerde-de ösdürildi. W.Wundt (XX asyryň başlary) halkyň psihologiýasyny diliň düýp esasy hökmünde teswirlemäge synanyşdy. K.Býuler (XX as. 30-40-njy ýyllary) psihologiýanyň “düşüňjeler meýdany” we “ýagdaý (situasiýa)” düşüňjelerini ulanyp, bu ugra täze öwüşgin berdi. F.Kaýnus, E.Rihter we birnäçe beýleki dilçiler XX asyryň 40-njy ýyllarynda dil baradaky häzirki zaman psihologik taglymaty döretdiler hem-de dili ulanmagyň psihologik serişdelerini beýan etdiler. Psihologik taglymatynyň gazanan netijeleriniň esasynda XX asyryň 50-nji ýyllarynda „Psiholingwistika“ atly täze ylmy ugur peýda boldy.

“Ýaş grammatikler” ady bilen XIX asyry 70-nji ýyllarynda psihologik taglymatyň gowşak taraplaryny tankyt eden dilçiler topary birleşdi. Birleşik Laýpsig uniwersitetinde döredi. Bu ylmy mekdep ýa-da taglymat öz adyny tötänlikden alypdyr (birleşige girýän dilçileriň çekişmelerini diňläp oturan halypa professor F.Sarnke olara “...entek siz gögeleje, ýetişmedik dilçiler, grammatikler” diýenmişin. Şagirtler bolsa muny öz taglymatlarynyň ady hökmünde ulanyberipdirler).

Mekdebi esaslandyryjylar: Laýpsig uniwersitetiniň professorlary Awgust Leksın (1840-1916) we Karl Brugman (1849-1919), Iýena uniwersitetiniň professory Bertold Delbrýuk (1842-1922). Ýaş grammatikler XIX asyryň meşhur taglymatlaryna (deňeşdirme-taryhy taglymata, Gumboldtyň milli ruha ýugrulan dil filosofiýasyna, Şlaýheriň naturalistik taglymatyna) garşy çykdylar.

Mekdebiň taglymatynyň gysgaça mazmuny :

1. Dil şahsy-psihologik hadysadyr, dilde aňladylýan düşüňjeler, “adam ruhunyň jümmüşinde döreýändir” (G.Paul).
2. Diňe hakyky (real) gepleýän şahsyýetli öwrenmeli, dile mahsus bolan alamatlaryň hemmesi şahsyýetiň aňynda we sözleýişinde jemlenendir, şu sebäpden hem dili derňemegiň esasy usuly syn etmek (“böwürüňi diňläp ýörmek” – introspeksiýa) usuly bolmaly.
3. Diliň bar aýratynlygyny şahsyýetiň sözleýişinde ýüze çykarmaga synanyşmaly. Diliň jemgyýetçilik hadysadygyny şeýle subut edýärler; adamlaryň psihologik

ýaşaýyşy meňzeşdir, şonuň üçin gepleýän adamyň sesleri diňleýjide-de meňzeş suratlandyrmagy kemala getirýändir.

4. Diliň içki kanunalaýyk ösüşi iki sany prosesde ýüze çykýandyr : a) yzygiderli ses üýtgemelerinde - muňa fonetik kanun diýilýär. Ses üýtgemeleri endik boýunça amal edilýandirler; b) analogiýalar boýunça (öňden belli nusgalara görä) bolup geçýän özgermeler.
5. Gadymy asyl dili dikeltjek bolup derňew geçirmeli däl-de, janly, ulanylýan dilleriň taryhyny dikeltmeli.
6. Taglymatyň tarapdarlarynyň janly sözleýişi çuňňur öwrenmegi fonetikanyň dil bilimde özbaşdak ylmy pudak hökmünde ykrar edilmegine esas boldy.
7. Morfologiýanyň esasy düşüňjeleri bolan kök we fleksiýa (goşulma) barada takyk kesgitmeleri teklipl etdiler.

Yaş grammatikleriň üstünlikleri dil taglymatynyň soňky döwürdäki ösüşine güýçli täsir etdi. Ol üstünlikler: janly sözleýişiň çuňňur öwrenilmegi; sesleriň fiziologik we akustik alamatlarynyň beýan edilmegi fonetikany özbaşdak pudak hökmünde esaslandyrmaga ýol açdy; hindi-ýewropa dillerinde meňzeş ses üýtgemeleriň bardygynyň ýüze çykarylmagy.

Taglymatyň kemçiliklerini hem bellemek gerek: diňe şahsyýetiň diliniň öwrenilmegi; diliň taryhy ösüşine çäkli garaýyşyň bolmagy; dilleriň biri-birinden aýrylykda, ýekelikde derňelmegi.

5-nji tema. XIX asyrdä Russiýada döran dil bilimi mekdepdepleri 2 sagat
Meýilnamasy:

1. Moskwa dil bilimi mekdebi.
2. Gazan dil bilimi mekdebi.
3. Peterburg dil bilimi mekdebi.

Moskwa dil bilimi mekdebine başgaça “Fortunatow” ýa-da formal mekdep hem diýilýär. Mekdebi esaslandyryjy F.F.Fortunatow (1848-1914). Ol Moskwanyň döwlet uniwersitetinde otuz ýyl (1872-1902) töweregi işlän döwründe dil baradaky garaýyşlaryny, pikirlerini okadan derslerinde we neşir eden işlerinde beýan edipdir.

Mekdebe “formal” adynyň berilmeginiň sebäbi dili derňemekde hususy formal esaslaryň toplumynyň teklipe edilmegi bilen düşündirilýär. Mekdebiň wekilleri - Fortunatowyň şagirtleri: A.A.Şahmatow, M.M.Pokrowskiý, D.N.Usakow, W.K.Porzezinskiý, A.M.Peskowskiý, A.I.Tomson we beýlekiler. Daşary ýurtly dilçileriň birnäçesi Fortunatowy öz halypalary saýypdyrlar. Mekdebiň bitiren işleri ummasyz köpdür. Dil bilimi üçin olaryň iň ähmiýetlileri:

1. Diliň grammatikasynyň psihologiýa we logika bilen garjaşdyrylmagyna garşy çykýarlar.
2. Fortunatow diliň jemgyýet we onuň taryhy bilen aýrylmaz baglydygyny ykrar edýär.
3. Hindi-ýewropa dilleriniň bitewi deňeşdirme taryhy taglymatyny döretmekde Fortunatowyň hyzmatlary aýratyn-da ýokarydyr. Bu mesele bilen baglanyşykly işlerinde ol diliň ulgamdygy, taryhy we beýan ediji usullaryň takyk tapawutlandyrylmagy barada düýpli pikirleri orta atýar.
4. Dilleriň gelip çykyşy baradaky diwergent-konwergent taglymaty (ilki bir çeşmeden ýaýrap, soňra häzirki zaman milli dilleriň kemala gelmegi).
5. Fortunatowyň diliň şekili hakyndaky taglymaty onuň şagirtleriniň tagallasy bilen häzirki zaman morfologiýasynyň esasy boldy.
6. Fortunatow baltik-slawýan dillerinde basymyň üýtgemegi baradaky kanuny Sossýur bilen bir döwürde açýar. (Fortunatowyň-Sossýuryň kanuny).
7. Diliň düzümindäki aragatnaşyklaryň sebäplerini ýüze çykarmagyň onuň ösüşi üçin ähmiýetlidigine üns bermegi.
8. Fortunatowyň sözüň daşky we içki şekili hakyndaky garaýyşyny onuň şagirdi M.M.Pokrowskiý ylmy çaklama hökmünde beýan edýär.
9. Dilleri gurлуşy boýunça toparlara bölüp, muny taglymat görnüşinde beýan dýär (ýalňyz düzümlü, agglýutinativ we flektiw diller).
10. Fortunatowyň söz düzümi we onuň agzalarynyň baglanyşyk usullary hakyndaky taglymaty şagirtleri Şahmatow, Peskowskiý we Peterson dagy tarapyndan islenilen sintaksisiň esasy boldy.
11. Moskwa mekdebiniň wekilleriniň aýratyn uly hyzmaty hökmünde bellemeli zat ol hem dili orta we ýokary bilim edaralarynda okatmak ulgamyny döredendigidir. Mundan başga-da birnäçe ajaýyp mekdep we ylmy grammatikalary dörediler. Mekdebiň dil bilimindäki şöhratly ýörelgesi biziň günlerimizde hem dowam etdirilýär.

Gazan dil bilimi mekdebi XIX as. ikinji ýarymynda döreýär. Mekdebi esaslandyryjy meşhur rus dilçisi I.A.Boduen de Kurtenedir (1845-1929). Ol birnäçe uniwersitetlerde işläpdir. 1875-1883-nji ý.ý. Gazan uniwersitetiniň, 1883-1893-nji ý.ý. Ýurýew (häzirki Kaunas) uniwersitetiniň, 1893-1900-nji ý.ý. Krakow uniwersitetiniň, 1901-1918-nji ý.ý. Peterburg uniwersitetiniň, 1918-nji ýyldan tä ömri ötyänçä dogduk mekanynda - Polşada Warşawa uniwersitetiniň professory bolup işläpdir.

Mekdebiň wekilleri - Bodueniň şagirtleri: N.W.Krusewskiý, W.A.Bogorodskiý, S.K.Buliç, belli türkışynas W.W.Radlow we başg. Mekdebiň taglymaty Bodueniň Gazan uniwersitetinde okan leksiýalarynda, N.W.Krusewskiýniň “Dil bilimi hakynda kyssalar”, W.A.Bogorodiskiniň “Umumy dil bilimi boýunça leksiýalar” atly işlerinde beýan edilýär.

Mekdebiň taglymatynda düýpli işlenen meseleler örän köp. Olaryň esasyalarynyň teswirnamasy:

1. Sesleriň we harplaryň biri-birinden aýry zatlardygynyň, sözün düzüminiň fonetik we morfologik taýdan bölünýändiginiň takyk tapawutlandyrylmagy.
2. Dilde belli bir döwürde we onuň taryhy ösüşiniň dowamynda bolup geçýän özgermeleriň biri-birinden anyk tapawutlandyrylmagy (sinhroniýa we diahroniýa).
3. Janly (ulanylýan) dilleri öwrenmek, heniz öwrenilmedik dilleriň maglumatlaryny ylmy derňewe çekmek, ýazuw ýadygärlikleriniň dilini derňäp, çaklamalar bilen meşgul bolanyňdan gowudyr diýen ýörelgä eýeripdirler.
4. Hemme dilleriň deňhukuklydygyny ykrar edýärler.
5. Dil – psihososial (beýniniň we jemgyýetiň işiniň netijesi) hadysasydyr.
6. Dil ulgamdyr, onuň ulgamdygy taryhy ösüş bilen kepillendirilýändir. Bu pikiri Boduen XIX as. 90-njy ýyllarynda ösdürip “üçleme” atly çaklamany teklipe etdi: statika – dinamika – taryh. Statika – diliň häzirki döwürdäki ýagdaýy. Dinamika - onuň ösüşi. Bularyň ikisi-de taryhy deliller bilen düşündirilýär.
7. Krusewskiý diliň ösüşini kepillendirýän esasy kanun: „düşünjeler dünýäsine sözler dünýäsiniň laýyk gelmegidir“ – diýip, düşündirýär.
8. Boduen Sossýuryň işlerinden “fonema” atly adalgany “sesiň aňladylmasy” diýen kesgitlemesi bilen alyp, ony “sesiň ähmiýetli görkezijisi” hökmünde kesgitleýär. Bu bolsa häzirkizaman fonologiasynyň esasy bolýar.
9. Krusewskiý ses gezeleşmeleriniň görnüşlerini düýpli işläpdir. Bogorodiskiý türki dilleriniň, Boduen bolsa slawýan dilleriniň gurluşy boýunça toparlaryny beýan etdiler.
10. Dil biliminde ilkinji bolup dilleriň sosial (jemgyýetçilik) alamaty boýunça bölünýändigini görkezdiler. Dilleriň gorizonta (territoriýa boýunça) we wertika (jemgyýetdäki gatlar boýunça) esasyda bölünüşini beýan etdiler.

Taglymatyň kemçiligi hökünde psihologizme we şahsy sözleşme gereginde artyk üns berendigini görkezip bolar.

Peterburg dil bilimi mekdebi XX-nji asyryň başlarynda I.A.Boduen de Kurtene tarapyndan Peterburg uniwersitetinde işläp döwürde esaslandyrylýar. Bu uniwersitetde Boduen bilen işleşen onuň garaýyşlaryny goldan şagirtleri mekdebiň wekilleridirler. Olar: L.W.Serba, Ýe.D.Poliwanow, L.P.Yakubinskiý,

S.I.Berneşteýin, Yu.F.Fasmer, L.P.Zinder, L.W.Bondarko, M.N.Matusewicz, L.A.Werbiskaýa we başg.

Mekdebiň wekilleri dürli pikirleri, çaklamalary öňe sürýärler, olar biri-birinden tapawutly bolsalar-da, hemmesini Bodueniň dil taglymaty baradaky baş ýörelgesi birleşdirýär. Mekdebiň taglymatynyň we bitiren işleriniň teswirlemesi:

1. Dil – jemagatyň (kollektiwiň) pikirlenme prosesidir (işidir), ol doňup duran ulgam däl-de, dili ulanmak işidir. Bu babatda Peterburgly dilçileriň aýdan käbir jümlelerini ýatlatsak ýeterlikli bolar: „Dil dürli görnüşli öňden kesgitlenen, doňup galan kadalaryň toplumy däl, ol üznüksiz prosesdir...“; „Dil adamyň özüni alyp barşynyň bir görnüşidir“ (Ýakubinskiý); „Dil çekilýän zähmet hökmünde, özem kollektiw bolup çekilýän zähmet hökmünde öwrenilmelidir“ (Şerba); „Dil ulgamy – sözleşiş işiniň kadalar toplumydyr“ (Bernşteýn).
2. Diliň jemgyýetçilik hadysasydygyny başda psihologik nukdaýnazardan düşündirseler-de, soňra onuň diňe jemgyýetçilik hadysasy bolup durýandygyny doly ykrar edýärler.
3. Diliň: a) oýlanyşykly we b) oýlanyşyksyz ulanylyşy baradaky pikiri öňe sürýärler. Muny şeýleräk düşündirýärler: a) diliň gündelik sözleşde ulanylmagy adaty endige öwrülýar (diliň beýni tarapyndan awtomatizm düzgüninde ulanylmagy) - bu oýlanyp, dil serişdelerini seljerip almak üçin köp zähmeti talap etmeýär; b) dili döredijilikli şahyrana maksatlar üçin ulanmak bolsa oýlanyşykly zähmeti, dil serişdelerini irginsiz seljerişdirip, saýlap-seçip almagy, döredilýän sözleşiş eserlerini - tekstleri sünnäläp taýýarlamagy talap edýär. Şeýle teklipler dili funksional nukdaýnazardan derňemek taglymatynyň başlangyjydyr.
4. Dil birlikleriniň we bölümleriniň (ýaruslarynyň - derejeleriniň) özboluşly ulgamyny döretdiler. Onda formal-grammatik we funksional-leksik birlikleriň badygyny salgy berdiler. Bularyň birinjisinde - morfemanyň, sintagmanyň (söz düzüminiň), frazanyň ýa-da konstruksiýanyň (sözleriň utgaşan toplumynyň), ikinjisinde bolsa, - sözüň ýa-da leksemanyň, durnukly soz düzüminiň we sözlemiň bolmalydygyny subut etdiler.
5. Ýazuw we ýazuw dili hakyndaky taglymaty ösdürdiler (bu mesele boýunça L.W.Şerba aýratyn uly işler bitirdi).
6. Agzalaň meselelerden başga-da Peterburgly dilçiler dildäki subyektiv we obýektiv alamatlar, dilin taryhy ösüsi, fonema we fonologiya, şeýle hem birnäçe basga mesele babatda düýpli iş bitirdiler, täsirli taglymy garaýyşlary öňe sürdüler. Mekdebiň ylmy ýörelgesi häzirki wagtda hem dowam etdirilýär.

UMUMY DIL BILIMI
(leksiyalar)
IV ýyl, VIII ýarymýyllyk

1-nji tema. XX asyryň başlarynda dörän dil taglymatlary **2 sagat**
Meýilnamasy:

1. Ýaş grammatiklere garşy dörän mekdepler: “Sözler we zatlar” mekdebi. Estetiki idealizm mekdebi. Neolingwistika. Sosiologik mekdep.
2. F. De Sossýuryň dil taglymaty.

XX asyryň başlarynda ýaş grammatikleriniň täsiri dil taglymatynda örän güýçli bolupdyr. Dil babatda täze maglumatlaryň derňelmegi ol taglymatyň ejiz taraplaryny görkezdi, köp soraglara jogap tapdyрмаýardy. Şu sebäpden ylymda adatça bolşy ýaly ol taglymatyň esaslaryny inkär edýän birnäçe ugurlardyr mekdepler döretdi.

“Sözler we zatlar” mekdebi. Mekdebi esaslandyryjy görnükli awstraliýaly dilçi Gugi Suhardt (1842-1927). Nemes dilinde neşir edilen adybir žurnalda (“ Worter und Sache ” – “ Sözler we zatlar ”)mekdebiň bitiren işleri, taglymaty beýan edilipdir. Mekdep tarapyndan dil taglymaty üçin ähmiýetli teklipleriniň birnäçesi hödürlenipdir:

Esasan leksik derňewler geçiripdirler, sözleriniň taryhyny zatlaryň taryhy bilen utgaşykly öwrenmegi ündäpdirler.

Dil seslerinde bolup geýýän üýtgemeleriniň sebäpleri fonetik kanunalaýyklar däl-de dilleriň üznüksiz biri-biri bilen utgaşyp garyşmaklarydyr.

Estetik idealizm ugry XX asyryň başlarynda nemes alymy Karl Fossler (1872-1949) tarapyndan esaslandyrylýar. Onuň dil baradaky estetik garaýyşlary W. Fon Gumboldtyň lingwistik taglymatynyň we italýan alymy B.Kroçanin filosofik ideýalarynyň täsiri astynda döräpdir. Fossleriň garaýyşlarynyň teswirnamasyny teklip edýäris:

Dil bitewi we düzümi boýuça berk hadysadyr. Dil halkyň taryhy ösüşiniň dowamynda amala aşyran ruhy we döredijilikli işi bilenaýrylmaz baglanyşyklydyr.

Stilistika dili derňeýän dersleriniň esasy bolmalydyr. Şahsyýetiň dilini öwrenmek, özem onuň ruhy döredijiligi hökmünde duýgularynyň we oýlap tapýan toslamalarynyň aňladyjysy hökmünde öwrenilmelidir.

Diliň diňe pikiri, duýgunu aňlatmaga ähmiýet bermek bilen onuň aragatnaşyk serişdesidigini kem baha garapdyr.

Diliň taryhy medeniýetiň taryhy bilen aýrylmaz baglydyr. Sözleriň jemgyýet tarapyndan many-mazmuny boýunça saýlanyp nesilden nesle geçirilmegine ol jemgyýetiň islegleri, medeni höwesleri we adamlaryň döredijilik ukyplary täsir edendirler.

Bu ugruň taglymaty dil bilimine düýpli täsir edip bilmedi. Munuň sebäbi ondaky kemçiliklerdir, has takygy dili diňe medeniýetiň, döredijiligiň çäginde öwrenmeli hadysa hökmünde düşündirmekleridir. Şunuň bilen bir hatarda olaryň

üstünlüklerini bellemek gerek; lingwistik stilistikany döretdiler, ýazyjy-şahyrlaryň, çeper edebiýatyň dilini derňemegiň ähmiýetlidigine örän köp derňewleriň mysalynda subut etdiler.

Neolingwistika. Italiýada XX asyryň 20-nji ýyllarynda döreýär. Ýeke-täk bitiren işi köp dilleriň we şiweleriň lingwistik atlaslaryny döretmegidir. Bu bolsa lingwistik geografiýanyň esaslandyrylmagyna ýardam berendir. Areýal (sebit) lingwistika barada ylmy düşüňjeler teklipe edilýär. Ugruň iň görnükli wekili G.I. Askoliý (Italiýa), I.A. Smeller (germaniýa), G. Paris, Z. Zilyeron (Fransiýa).

Sosiýologik mekdep ýa-da sosiologizm ugry Ýewropa ýurtlarynyň dil mekdepleridir ugurlaryna degişli hasaplanýar. Ugry esaslandyryjy Antuan Meýýe (1866-1936), wekilleri bolsa onuň şagirtleridir: J. Wandriýes, Z. Maruzo, M. Koen, A. Martine, E. Benwenist, Z. Munen we başg.

Köp halatlarda bu ugra dörän ýerine görä fransuz sosiologik mekdebi hem diýilýär. Ugruň wekilleri-de fransuzlardyr. Diňe olaryň bitiren işlerini we ylmy garaýyşlaryny beýan etsek hem ugruň ähmiýetine dogry baha berip bolar.

Diliň diňe jemgyýetçilik hadysalygyny ykrar edýärler.

Dil aňladyjy serişdeleriň ulgamydyr.

Dildäki özgermeler diňe jemgyýetçilik sebäpleri (zerurlyklar) bilen düşündirilip biliner. Dürli dilleriň döremegi halklaryň göçüp ýer ýüzünde ýaýramaklary bilen, olaryň birigip käbiriniň ýitip gitmegini bolsa basybalyşlar bilen düşündirip bolar.

Wandriýes dili çylşyrymly fiziologik, psihologik, jemgyýetçilik we taryhy hadysa hökmünde kesgitlepdir. Diliň gelip çykyşyny duýgularyň ösmegi bilen, diliň ösüşini bolsa jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň çylşyrymlaşmagy bilen düşündirjek bolýar.

Fransuzlaryň mekdebi soňky döwürde-de öz ýörelgesini dowam etdirýär. Meýýeniň şagirdi A. Martine diliň iň ähmiýetli hyzmaty hökmünde onuň aragatnaşyk hyzmatyny beýlekilerden tapawutlandyrýar, E. Benweýnist bolsa diliň jemgyýetçilik hadysalygyny onuň belgilerini özbaşdak ulgam hökmünde derňemegiň esasynda ykrar edýär.

Ferdinand de Sossýur (1857-1913). Dil biliminiň taryhynda bitiren hyzmatlary boýunça iýik dilçileriň biri. 21 şly talyp döwründe asyl hindi-ýewropa diliniň çekimli sesleri barada ylmy çaklamany (1879) teklipe edýär. Bu şol ugurdan uly açyşlaryň biridir. Ol Ženewa mekdebini esaslandyryjy, strukturalizm ugrunyň düýbini tutan, umuman XX asyryň dil taglymatynyň ösüşini kesgitleän dilçidir. Onuň leksiýalaryny diňläp ýazga geçiren şagirtleri A. Sese bilen Ş. Balli halypalary aradan çykandan soň, 1916, Sossýuryň işlerini aýratyn kitap güşinde neşir edýärler. Dişondan soň beýik dilçiniň beýik taglymatlary dil bilimine aýan bolýarlar. Sossýuryň hemme işlerini derňemek bu bölümiň çäginde başartmaz. Şonuň üçin onuň esasy taglymatlaryny teswirlemek bilen çäklenýäris:

Diliň ulgamylygy we onuň gurluşy baradaky taglymaty.

Dil ulgamdyr. Ol biri-birini gatnaşyklaryň kömegi bilen aýrylmaz baglanyşdyran birlikleriň toplumydyr. Bu ulgamyň içki düzüminde berk tertip bardyr. Dilde gatnaşyklaryň 2 görnüşi bardyr: a) assosiatiw gatnaşyklar; b) sintagmatik gatnaşyklar;

Assosiatiw gatnaşyklar diliň sözlerini manylarynyň, aýdylyşlarynyň, hyzmatlarynyň meňzeşligi esasynda baglanyşdyrýarlar. Mysal üçin: okatmak – bilim bermek – sowat öwretmek – terbiýelemek (many meňzeşligi), görýärin – gelýärin – gidýärin – goýýaryn ... (aýdylyşy boýunça meňzeşlik).

Sintagmatik gatnaşyklarda diliň birlikleri yzygiderli tertipde hatara düzülýärler. Şu gatnaşykher birligiň ol hatarda öz ornuny tapmagyna ýardam edýar. Mysal: men kitap okaýaryn.

Diliň ulgamlygy onune häzirki ýagdaýyna degişlidir (sinhroniýada), diliň taryhy taryhy ösüş döwürlerinde ulgamlyk alamatlaryny saklaýdyr (diahroniýa). (Bu pikir bilen köp dilçileriň ylalaşmaýandygyny bellemek gerek).

Diliň belgiler ulgamdygy baradaky taglymaty.

Dil – belgiler ulgamydyr. Dil hemme belgiler ulgamlaryny öwrenýän semasiologiýanyň bir bölegidir.

Dil belgisi iki taraply hadysadyr. Onuň aňladýan we aňladylýan taraplary bar.

Dil belgisi düşünje bilen şertli baglanyşandyr.

Dil belgisi belli bir tertipli hatara düzülmek kadasyna tabyndyr. Onuň manysy şol hatarda belli bir orunda ýerleşdirilmegi bilen kesgitlenýändir. Dil belgisiniň manysyndan başga-da ähmiýeti ýa-da gymmaty bardyr. Ol belginiň dil ulgamyndaky beýleki belgilere gatnaşygy bilen kesgitlenýändir.

Dil belgisi erkin ulanylýandyr, dil bolsa erkin belgileriň ulgamydyr.

Dil belgisi – akustik obraz (ses) bilen düşüňjaniň birikmegidir.

Dil belgiler ulgamlaryň içinde iň möhümidir.

Dil we sözleşiş baradaky taglymat.

Sossýuryň taglymatynda düýpli işlenen meseleleriň biri-de dili we sözleşiş tapawutlandyrmak meselesidir.

Dil we sözleşiş biri-biri bilen berk baglydyr. Sözleşiş döretmek üçin, onuň anyk we düşüňikli bolmagy üçin dil gerekdir. Diliň hakyky hadysalygyny, barlygyny bolsa diözleşiş arkaly anyklap bolar.

Diliň ulanylyşy diňe sözleşişde ýüze çykýandyr. Seýlelikde janly sözleşiş diliň ýaşamagynyň we ösmeginiň ýeke-täk usulydyr.

Bu baglanyşygy subut etmek bilen Sossýur, näme üçindir, dili we sözleşiş biri-birine gapma-garşy goýýar. Dili öwrenýän ylmyň sözleşiş öwrenýän ylymdan aýry bolmalydygyny tekrarlaýar.

Dil we Sözleşiş, elbetde, tapawutly hadysalar, ýöne olaryň tapawutlary diňe hadysalaryň araçäginde kesgitleýän şertdir.

Sossýuryň bu mesele boýunça pikirleri bolsa soöwürde birnäçe dürli çaklamalaryndyr taglymatlaryň döremegine itergi berdi.

Sossýuryň dili we sözleşiş gutarnykly kesgitleýşi:

Dil-jemgyýetçilik we psihiki hadysa bolup, belgilerden ybaratdyr, ol dil serişdeleriniň hem-de gepleýänleriň pikirleriniň aktiw ulanylmagydyr.

Sinhroniýa we diohroniýa baradaky taglymat.

Sossýuryň pikirçe dil sinhroniýada (statik ýagdaýda, ýagny häzirkizaman Ýagdaýyna görä) öwrenilmelidir. Sinhroniýa-diliň häzirki taryhy ösüş döwründe durnukly,üýtgewsiz ýagdaýynda öwrenilmegini aňladýar.

Dil sinhroniýada öwrenilende oňa ulgam diýip bolar.

Diahroniýa-diliň taryhy döwürler boýunça ösüş ýoluny yzarlamakdyr.

Sözleýiş diahroniýanyň kadalaryna tabyndyr. Diliň sözleýişde ulanylyş kadalary nesilleriň toplan tejribesiniň esasynda kemala gelýändirler.

Dil diahroniýada derňelse onuň ulgamlyk alamaty ýityýändir.

Adamlar üçin diliň sinhroniýada öwrenilmegi ähmiýetlidir, sebäbi olar dili şu günki ýagdaýynda öwrenýärler we ulanýarlar.

Sossýur sinhroniýany we diahroniýany bir-birinden aýyrýar, u bolsa diliň şu günki ýagdaýyny düzýär. Beýle netije bilen häzirkizaman dil bilimi ylalaşýan däl. Diliň şu wagtkyalamatlarynyň, birlikleriniň, manylarynyň...taryhy ösüş ýolunda nähili kemala gelendigini, toplanandygyny bilmesen köp soraglara jogap berip bolmaz. Mysal üçin : dile täze sözleriň goşulmagy, sözleriň könelip ulanyşdan galmagy, ses üýtgemeleri.... (Türkmen dilinde sözleri goşulmalaryň esasan alynma sözlerde duş gelmegi olaryň türkmen halkynyň taryhy geçmişinde arap diliniň täsirinden habar berýär... biedep, bidüzgün..)

Içki we daşky lingwistika.

Dil bilimi dile mahsus bolmadyk alamatlary, ýagdaýlary öwrenmeli diýen pikirden ugur alyp, Sossýur içki we daşky lingwistika baradaky çaklamany teklipl edýär.

Diliň içki gurluşy oňa daşyndan ýetýän täsiriň astynda üýtgeýän däl. Diýmek bilen Sossýur esasan diliň şu tarapyny öwrenmegi ündeýär.

Daşky lingwistika diliň taryhynyň onda gepleýän milletiň (halkyň) taryhy bilen baglanyşyklydygyny subut etmelidir. Milletiň döp-dessurlary dilde şöhlelenýändir, dil bolsa belli derejede milleti kemala getirýändir. Undan başga-da daşky lingwistikanyň öwrenmeli meseleleri şulardyr:

Dilleriň geografik taýdan ýaýraýşyny öwrenmeli.

Dilleriň düzümindäki şiweleriniň biri-birine gatnaşygyna, onuň edebi görnüşiniň kemala gelmegine täsir edýän basbalyşlary, halklaryň göçüşlerini, dil baradaky syýasaty.

Sossýuryň dil biliminiň taryhynda tutýan orny bimöçberdir. Onuň in ähmiýetli taglymaty diliň bitewi ulgamlygyny ykrar etmegidir.

2-nji tema. Strukturalizm 2 sagat

Meyilnamasy:

1. Strukturalizmiň döremeginiň sebäpleri.
2. Strukturalizmiň esasy ugurlary: a) Praga dil bilimi mekdebi; b) Glossematika (Kopengagen dil bilimi mekdebi); c) Amerikan deskriptiw dil bilimi.

Strukturalizmi esaslandyryjy F.de Sossýur hasaplanýa. Onuň dil baradaky taglymaty bu ugruň XX-asyrda derňemeli meselelerini kesgitledi. Sossýur dil baradaky taglymaty ol aradan çykan soň 1916-njy ýylda neşir edilen “Umumy lingwistika boýunça kurs” atly kitapda beýan edilýär.

Bu kitap bütün asyryň dil biliminiň ösüş ýoluny salgy berdi .

Sossýur dilçilere şeýle sargyt etdi : “Lingwistikanyň ýeke-täk obýekti özüniň kömegi bilen düşündirliýän we özüniň namedigi anyklaýan dildir”.

Sossýuryň pikirlerindäki gapma-garşylyklary aradan aýyrmak ýa-da olaryň hemmesiniň dogrudygyny subut etjek bolmak , has bolmasa inkär etmek birnäçe mekdepleriň döremegine getirdi .

Strukturalizmiň Sossýurym taglymaty tarapyndan kesgitlenen öwrenmeli meseleleri :

Diliň jemgiýet bilen baglanyşygynyň ähmiýetini derňemeli.

Diliň ulgamydygyny onuň tutuş düzümi boýunça subut etmeli .

Dildäki gatnaşyklaryň görnüşlerini anyklamaly we beýan etmeli .

Dili bellgiler ulgamy hökmünde ykrar etmeli.

Diliň we sözleýişiniň baglanyşygy hem-de tapawudy derňelip beýan edilmeli

.

2.

1.Praga dil bilimi mekdebine başgaça “Funksional lingwistikanyň Praga mekdebi” hem diýilýär.

Mekdep pikirdeş dilçileriň birleşigi hökmünde 1926-njy ýylda döreýär we 1952-nji ýyla çenli öz işini dowam etdirýär.Mekdebi esaslandyryjy we onuň iň

Görnükli wekili W.Mateziusdyr (1882-1945) . mekdebiň beýleki wekilleri: B.Trnka , B.Gawranka , Ya . Mukarzewskiý , W.Skarička , Y. Wahek we baş.

Mekdebiň dil taglymaty boýunça ýörelgelerini goldan we şol nukdaý nazardan dili derňän döwrüň görnükli dilçilerini hem ýatlap geçsek dogry bolardy: R.Ya. Jakobson , N .S. Trubeskoý , S.I.Karsewskiý , K.Býuler (Awstriýaly) L.Blumfild (amerikan dilçisi) , A. Martine (Fransuz) we başg.

Mekdep Sossýuryň taglymatynyň esasy ugurlaryny döwrüň talaplaryna görä ösdürdiler, käbir meseleler boýunça täze garaýyşy tekliptdiler.

Sossýuryň sinhroniýany we diohroniýany gapma-garşy goýmagy bilen ylalaşmaýarlar. Şol bir wagtyň özünde dili sinhron taýdan beýan etmegiň has zerurdygyny tekrarlaýarlar. Dili derňemegiň bu iki tarapyň biri-biri bilen berk baglydygyny ykrar etmekleri birnäçe açyşlara sebäp boldy.

W.Matezius dilleri “analitik derňeşdirmede” derňemek usulyny tekliptdidi . Bu bolsa kowumdaş we kowumdaş däl dilleriň ulgamlaryny olaryň ösüş

ýoluny yzarlamak bilen beýan etmäge ýol açdy. Dilleri tipologik esasyda derňemek şundan başlanýandyr.

Dil soýuzlary baradaky taglymat (geografik taýdan ýanaşyk territoriýada ýaşayan dürli dilleriň düzüminde umumy alamatlaryň ýüze çykarylmagy).

Dilde ýüze çykýan ses özgermeleri onuň ösüş taryhy bilen düşündirilmelidir.

Diliň jemgyýetçilik ähmiýetini ykrar edýärler.

Sözleşiş iş ýüzünde amala aşyrylýandyr, dil bolsa ondan soň aňylýandyr (bu barada dürli pikirleri aýdypdyrlar). Sözleşiş sesleri-fonetikada öwrenilmeli, diliň sesleri hasaplanylýsa bolsa-fonologiyada öwrenilmelidir (N.S.Trubeskoý).

Diliň hyzmatlary baradaky taglymaty döredýärler (bu ajaýyp taglymat üçin mekdebe kä halatlarda “Funksional mekdep”) hem diýýärler.

Mekdebiň in meşhur taglymatlarynyň biride häzirkizaman fonologiasynyň esaslarynyň beýan edilmegidir. Munda fonemalarynyň many tapawutlandyrylan garşydaş jübutleri (türkm.dilinden mysal: bag- dag, dur- gur...), fonemalarynyň görnüşleri (hökmany, erkin-fakultativ, şahsy) barada ylmy taýdan çuňňur esasy teklipler hödürlenýär. Trubeskoýyň “Fonologianyň esaslary” atly işinde dil bilimi tarapynda ykrar edilen bu taglymat doly beýan edilendir (iş 1939ý, ýazylan, rusçasy 1960ý neşir edildi).

Diliň grammatikasy boýunça birnäçe garaýyşlar öňe sürülýär. Ilatiň in meşhuryny ýatlap geçmek bilen çäkleneliň. Sintaksisde “sözlemiň derwaýys (aktual) bilinişi” atly usuly ulanmagyň artykmaçlyklaryny delillendirdiler (hususanda Matezius). “Tema” we “rema atly adalgalar bu çaklamagyň esasy düşünjeleridir. Biz sözlemi agzalara bölmäge endik eden usuluň esasynda derňýäris. “Derwaýys bölüniş” usuly bolsa sözlemi kontekstiň çäginde derňäp onuň hakyky ähmiýeti öwrenmäge çagyryýar.

Praga dil bilimi mekdebiniň hyzmatlary inňän uly. Mekdep guramaçylyk taýdan bitewiligini ýitirse-de onuň dil taglymatyna goşan goşandy biziň günlerimizde-de içgin öwrenilýär.

II.

Kopengagen mekdebi XX-njy asyryň 40-njy-50-nji ýyllarynda strukturalizmiň esaslaryna daýanýan özboluşly formal dil taglymatyny teklipe etdi. Dil biliminiň dābe öwrülen ýörelgeleriniň aglaba köpüsini inkäre etdiler, hatda öz mekdepleriniň adynda lingwistika sözünü ulanman oňa “Glossematika” diýip at goýdular.

Mekdebi esaslandyryjy Lui Yelmslew (1889-1965) dil biliminiň esasy kemçiligi dilleriň taryhyny we olaryň garyndaşlyk gatnaşyklaryny öwrenýänligi delillendirip hakyky lingwistikanyň diliň içki gurluşundaky gatnaşyklary öwrenmek bilen çäklenmelidigini tekrarlaýar.

3-nji tema. Häzirki zaman dil taglymatynyň ösüş ugurlary. Türkmen dil biliminiň taryhy

1. XX asyryň ikinji ýarymynda dil taglymatynyň ösüşi.

2. Türkmen dil biliminiň taryhy.

Ýumuşlar:

1. „XX asyryň ikinji ýarymynda dil taglymatynyň ösüş ugurlary” atly temadan referat taýýarlamaly.
2. „Görnükli türkmen dilçileri we olaryň bitiren işleri” atly temadan doklad taýýarlamaly.

1.

Türkmen dil bilimi diýlende ýaňy ýanylaram XX-nji asyr bilen çäklenilýärdi. Biziň günlerimizde türkmen dilçilerden ikinjisi kim bolupdyr diýen sorag Mahmyt Kaşgarly diýip arkaýyn jogap berýärler. Onuň döwründen bari geçen wagtyň içinde türkmenleriň dilçilik senedi henize çenli yzygiderli beýan edilenok. Häzirkizaman türkmen diliniň ylmy jähitden öwrenilşi XX-nji asyryň 20-nji ýylarynda başlanýar. Türkmen diliniň XX-nji asyryň başlaryna çenli taryhy ösüş ýoly diňe käbir dilçilerimiziň işlerinde beýan edilýär. Türkmen diliniň taryhy ösüşiniň aýry-aýry meseleleriniň öwrenilendigini bellemek gerek. Ene dilimiziň gadymy döwürlerden biziň günlerimiziň çenli diahronik (taryhy yzygiderlilik boýunça) beýany heniz ýazylanok. Türkmen diliniň taryhyna degişli maglumatlar Z.B.Muhammedowanyň, Ya.Coňňaýewiň, M.Hydyrowyň, J.Amansaryýewiň we birnäçe dilçileriň işlerinde derňelýär.

2.

XX-nji ýyllarda türkmen dilleriniň meseleleri bilen meşgul bolan alymlar: M.Geldiýew, K.Böriýew, Ya.Nasyrly, A.P.Poseluýewski, A.Gulmuhammedow, G.Alparow.

1920-nji “Türkmenistan gazeti” türkmen dilinde neşir edilip başlanýar.

1922ý Türkmen ili jurnaly....

1926ý türki dilleriň öwrenilşini güýçli itergi beren birinji Türkologik gurultaýy Baku şäherinde geçirilýär.

1929ý.M.Geldiýew we G.Alparow tarapyndan ikinji “Türkmen diliniň grammatikasy” ýazyldy.

30-40-nji ýyllarda türkmen dilçileri dürli ugurlar boýunça derňewleri ýaybaňlandyrdylar.

H.Baýlyýew, G.Sopyýew, H.Derýaýew (ol grammatikanyň mekdepleri üçin niýetlenen 2-nji bölegini “Sintaksisi” ýazýar.

1936ý Türkmenistanyň 1-nji lingwistik gurultaýy geçirildi.

Bu döwür P.Azymowyň, M.Hamzaýewiň, M.Hydyrowyň ylmy gözleglere başlan döwüridir.

50-60ý türkmen dilçileriniň bir topary öz ylmy işlerini türkmen diliniň meselelerine bagyşladylar.

1954ý oktýabr aýynda Türkmenistanyň 11-nji lingwistik gurultaýy geçirildi.

Türkmen dil biliminde 60-70ý uly iş bitiren alymlardan birnäçesini ýatlamak gerek: Z.Muhammedowa, G.Açilowa, A.Annanuwow, J.Amansaryýew, A.Kekilow we baş.

70-80ý öndümlü işläp ýa-da soňky döwürde-de ylmy teswirlemesi heniz doly beýan edilen däldir. Käbir dilçiler barada aýry-aýry makalalar bolýmasy bu babatda düýpli iş ýok.

Häzirki döwürde çenli türkmen diliniň fonetik, leksik, grammatik aýratynlyklary ylmy nukdaý nazardan beýan edilendir. Türkmen şiweleriniň hemmesi diýen ýaly ylmy taýdan derňelip öwrenilendir. Leksikografiýada, okatmagyň usulýetinde oňaýly netijeler gazanyldy.

XX-nji asyrdaky türkmen dilini ýazuw bilen üpjün etmek möhüm meseleleriň biri bolandyr. Elipbiýiň 1923-nji jezitçe-arapça ady bilen ilkinji nusgasy köpçülikleýin ornaşdyryldy. 1928ý latin elipbiýiniň esasynda düzülen türkmen elipbiýi girizildi. 1940ý kirilisiýanyň esasynda türkmen elipbiýi kabul edildi. 1993 ý latin belgileriniň esasynda täze türkmen elipbiýi kabul edildi.

3.

Garaşsyzlyk zamanasy Türkmeniň Beýik Serdary Saparmyrat Türkmenbaşynyň ylhamy bilen türkmen dili üçin täze geljegi salgy berdi.

1991-ý Garaşsyzlyk alan soň Türkmenistanda täze dil syýasaty yglan edildi. 1992ý 18-nji maýynda kabul edilen konstitusiýasynda 13-nji maddada şeýle ýazylypdyr “türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Türkmenistanyň ähli raýatlaryna öz ene dilini ulanmak hukugy berilýär”.

Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň çäksiz tagallalary bilen dil syýasatynyň esasy ugurlary kesgitlenildi. Bu ugurlar boýunça zerur çäreler yzygiderli amala aşyrylýar.

Türkmenbaşy zamanasynda dil syýasatynyň esasy ugurlaryny gysgaça teswirläliň.

1. Türkmen dilini täze elipbiýe geçirmek. Prezidentimiziň 1993ý 12 ýanwaryndaky esasynda düzülip 30 harpdan ybaratdyr. 1996ý ýanwarynda başlap elipbiýimiz resmi taýdan ulanylyp başlandy.

2. Türkmen dilini okatmagyň usuly kämilleşdirmek we okuw kitaplaryny taýýarlamak. Täze elipbiýe geçilmegi hem-de garaşsyzlyk zamanasynyň derwaýys talaplary türkmen dilini okatmakda täze wezipeleri çözmäge esas boldular. Türkmen dilini okatmagyň usulýetini kämilleşdirmek boýunça dilçiler, mugallymlar tarapyndan derňew işleri ýaybanlandyryldy. Täze okuw maksatnamalarynyň esasynda täze okuw kitaplary ýazyldy.

3. Türkmen diliniň ulanylyş gämini giňeltmek. Bu babatda alynyp barylýan işleri sanasaň sogaby bar. Resmi iş dolandyryşda ýeketäk aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanmak milli dilimiziň ähmiýetini has-da ýokarlandyrdy. Türkmen dilini bilmeýänler üçin dil öwreniş kurslary öz işini ýaýbanlandyryrlar. Zerur bolan okuw gollanmalary taýýarlanýar.

4. Türkmen diliniň sözlük sostawyny milli ruha ýugrulan sözlerimiz baýlaşdyrmak işi giň halk köpçüligiň gatnaşmagynda alynyp barylýar. Oňki döwürde türkmen dilinde esasy aralaşdyrylan alynma sözler öz dilimiziň serişdeleriniň hasabyna çalşylýar. Garaşsyz Baky Bitarap watanymyzyň Türkmenbaşy zamanasynda dörän täze düşüňjeler ummanly türkmen sözler bilen atlandyrylýar.

5. Türkmen diliniň ylmy taýdan derňelşi: dilimiziň ylmy baýany toplanan tejribäniň esasynda täze öwüşgünlere eýe boldy. 2000ý türkmen diliniň grammatikasynyň “morfologiýa” bölümi boýunça görnükli dilçilerimiziň tagalasy bilen gaýtadan işlenip neşir edildi. Türkmen dil biliminiň derwaýys meseleleri boýunça uly maslahatlardyr konferensiýalar geçirildi .

6. türkmen sözleýiş medeniýetini ösdürmek .Edebi diliň normalarynyň ulanylşy dogrusynda halypa dilçilerimiziň metbugatda, telewidiýede, radio yzygiderli çykyş edip durýarlar. Edebi diliň talaplaryny janly gepleşikde utgaşykly amal etmek meselesi derwaýyslygyna galýar .

7. Türkmençeden beýleki dillere ýa-da olardan türkmen diline terjime etmek meselesi. Döwrüň talaplaryny ödeýän işleri başlandy. Sinhron terjimäni amal edip biljek hünärmenleri taýýarlamak wezipesi has-da derwaýyslygyna galýar .

10-njy tema. DIL BARADAKY TAGLYMAT HÄZIRKI DÖWÜRDE (XX-NJI ASYRYŇ II-ÝARYMYNDA SOŇKY DÖWÜR) .

Meýilnama.

1. Häzirki zaman strukturalyzm.
2. Sowet dil bilimi.
3. XX-nji asyryň ahyrynda dil taglymatynyň derňeýän esasy meseleleri:

a) Häzirki zaman strukturalizmi dil biliminiň derwaýys meselelerini derňemek bilen meşgullanýar .Ol meseleler diliň gurluşy, onuň jemgyýetdäki orny, dilleriň özara gatnaşyklary bilen baglanşykly meselelerdir. Amerikan strukturalizmi diliň takyk ylymlar bilen baglanşygy, dil okatmagyň usulýetindäki kynçylyklar, dil we pikirlenme ýaly ugurlarda derňew işini alyp barýar. Bu mekdep psiholingwistikanyň sosiolingwistikanyň, dili we ölkäni öwrenilşiň, terjimeliligiň meseleleri bilen içgin gyzyklanýar .

Yewropa ýurtlarynda strukturalizm taglymaty bilen bir hatarda deňsdirme taryhy ugry boýunça-da derňewler alnyp barylýar.

Sowet dil bilimi XX-nji asyryň dowamynda dil biliuminde uly yz galdyran ugur hökmünde bellidir . 20-30 ýlrada Sowet döwletiniň düzümine giren halklaryň kopüsi üçin ylmy we mekdep grammatikalary , sözlükler , okuw kitaplar ýazyldy.

Görnükli dilçiler L.W.Serba , W.W.Winogradow, A.I. Smirniskiy , N.A.Baskakow we beýlekiler dil taglymatynyň ösdürilmegine saldamly goşantlaryny goşdular.

90-njy ýyllaryň başlarynda Sowet döwletinde dargamagy sebäpli umumy at bilen dowam eden Sowet dil bilimi hem milli mekdeplere bölündi .

ç) XX-nji asyryň ahyrynda XXI- başlarynda dil bilimi diliň jemgyýet bilen baglanşygy, taryhy ösüşiniň dowamynda dilleriň başdan geçiren hadysalary , amaly lingwistikanyň wezipereli ýaly derwaýys meseleleri derňemek bilen meşgul bolýar . Dilleriň özara gatnaşyklaryny öwrenmek ,

dünýä derejesinde dilleriň ulanylşy babatda ýüze çykýan meseleler hem häzirkizaman dil bölüminiň obýektidir.